

KÖVÉR GYÖRGY

Elmélet és módszer a legújabb gazdaságtörténet-írásban *

I.

Joggal fogalmazható meg a kérdés: érdemes-e a fenti címmel előadást tartani a kilencvenes évek végén Magyarországon? Hiszen az elmélet szótól a történészársadalom döntő többsége szinte hideglelést kap. Véltetően ideológiai félelmekre hivatkozva, bár én nem igazán látom az ideológiai skrupulózusságot sem szakmai berkeinkben. A módszerről szóló legfeljebb a segédtudományokra szokás gondolni, arra is legtöbbször lekicsinylő súlypontozású rövidítésben. A gazdaságtörténetet magát pedig a felerősödött politikatörténeti dominanciájú céh – a materializmustól való buzgó elhatárolódások közepette – igyekszik olyan dinoszaurusznak feltüntetni, amellyel rosszabb amúgy sem történhet, mint hogy mohó növényevő sorsa beteljesedik rajta. A hagyományos gazdaságtörténet ráadásul a világ fejlettebb részein is válságban van, nálunk mindezt csak tetézi a szisztematikus utánpótlásképzés országos megoldatlansága.

Előadásomban abból a triviális gondolatból indulok ki, hogy elmélet és módszer akkor is összefügg, ha erről megpróbálnánk megfeledkezni. Így a legelmeibb tényállítás mögött is implicit elméleti megfontolások és módszertani előfeltevések húzódnak. Ezekkel legalább az eljárások szintjén a szakma követelményei szerint tudnunk kell bánni. Utoljára ilyen problémákról, többünk hajdani mesterétől, Ránki Györgytől hallhattunk akadémiai székfoglalót.¹ Ennek idestova már húsz esztendeje. Mindnyájan emlékszünk még az akkori idők ideológiai kötöttségeire, s közben történt egy és más a nemzetközi gazdaságtörténet-írásban is. Mindez együttesen ad ösztönzést az újragondoláshoz.

Az elmúlt évtizedek gazdaságtörténet-írásában két nagyobb áramlat alakult ki, hogy gyógyírt keressen a nemzetgazdaságtan 19. századi történeti iskolájából leágazó hagyományos historiográfia bajaira.²

1. A főként a neoklasszikus ökonómiára alapozó új gazdaságtörténet, vagy másként történeti gazdaságtan („*new economic history*”, illetve „*historical economics*”) az ötvenes-hatvanas évtizedtől kezdődően jött divatba.³ Elméleti kiindulópontjának megfelelően prediktív modellekre épít, amelyekben az Adam Smith féle „láthatatlan kéz”, azaz a piac irányítja a fogyasztáskielégítés szubjektív motívumainak engedelmeskedő individuumok magatartását (önérdek). Az irányzat a gazdasági növekedés makrokérdéseire koncentrált. Akkor is ezt teszi, amikor a nekilendülés („take off”) tovagyűrűző mechanizmusát kutatja (forward, illetve backward linkage), és akkor is, amikor az elmaradottság relatív összehasonlítására, illetve fel-

* Ennek az írásnak eredeti változata előadásként hangzott el Debrecenben a II. Jelenkortörténeti Konferencián 1997 szeptemberében.

¹ Ránki György: Közgazdaság és történelem – a gazdaságtörténet válaszútjai. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977.

² A módszertani alapok vázlatos összevetésére lásd Dugger, William M.: Methodological Differences between Institutional and Neoclassical Economics. Journal of Economic Issues, XIII. 1979. No. 4. 899-909.

³ McCloskey, Donald N.: Econometric History. Macmillan, Basingstoke – London, 1987. Ma már magyarul is olvasható kitűnő kézikönyv az „új gazdaságtörténet” módszertani alapjairól Eddie, Scott M.: Ami „köztudott”, az igaz is? Bevezetés a klometrikus történetírás gondolkodásmódjába. Csokonai, Debrecen. 1996.

számolásának útjára (pozitív vagy negatív demonstráció) keres megoldást. Az új gazdaságtörténet mindig is előszeretettel alkalmazott kvantitatív eljárásokat, formalizált modelleket. A történeti adatokkal való szembesítés azonban mégsem normatív tudományt, alkalmazott közgazdaságtant eredményezett. Az elméletnek nem verifikálás, hanem falszifikálás a végső funkciója. A radikális formában „tényellenesen” megfogalmazott hipotéziseket a statisztikai adatokon alapuló számításokkal szembesítve tesztelik. Nem a történelmet vetik el, hanem a hipotézist, ha falsnak bizonyul. A költség/haszon elemzés történeti hipotézissé formálásával például kiszámították azt a társadalmi megtakarítást (Social Saving), amellyel a vasút „haszna” mérhető. Ehhez nem kellett más, mint feltételezni, hogy leálltak egy kiválasztott évben a már elkészült vasútvonalak, minden árut más közlekedési eszközön kell elszállítani. A társadalmi megtakarítás az, amennyivel ennél a vasúti transzport kevesebbe kerül. S bár a kliometria elméleti és módszertani kiindulópontja miatt is nehezen alkot hagyományos értelemben vett történeti elbeszélést (sőt kifejezetten nem narratív tudomány megteremtésére tett kísérletet), eredményeit csak az intellektuális bezárkózás veszélyeit vállalva kerülheti meg a történetírás.

2. A (neo)-institucionalista közgazdaságtan háttérével a hetvenes-nyolcvanas években új vállalat(történet alakult ki, amely azonban nem újnak, hanem egyszerűen a „business history”-nak nevezi magát. A „business history” értelemszerűen a fejlődés mikro-szinten megragadható mozzanataira keres magyarázatot. Inkább deskriptív modellekkel dolgozik, elemzési alapegysége nem az individuum, hanem az egyének implicit vagy explicit szerződéseire alapuló intézmény. A vállalat megalakulása és fennmaradása ebben a felfogásban nem más, mint a tranzakciós költségekre adott intézményes válasz.⁴ Nem a piacon, hanem a vállalat belső szervezetében, a Chandler-féle „látható kézben”, a menedzsmentben vélelmezi a legfőbb mozgatót, amelyhez az egyén – a behaviorista pszichológia elképzelései szerint – igazodik. Legszívesebben többszöri nekifutással közelíti a kvalitatív módszerekkel kialakított modellt a „tényekhez”. Kedvelt eljárása esettanulmányok készítése révén a modell finomítása. Előszeretettel vesz át eljárásokat más társadalomtudományok repertoárjából. A szociológia hálózat-elemzési technikájával, a kapcsolódó igazgatósági helyek, az ún. interlock-ok azonosításával újra értelmezi a bank-vállalat viszonyt.⁵ A gazdaságtörténetben használatos „lokációs elmélet” révén pedig új megvilágításba helyezi a multinacionális vállalatok terjeszkedését, a tranzakciós költségekkel hozza összefüggésbe, hogy affiliációra, önálló gyár létrehozására vagy egyes vállalati formára tesz-e kísérletet a nemzetközi központ.

A két (rivális) irányzat természetesen sohasem fukarkodott egymás bírálatával, bár manapság már mindkettő önálló territóriumon rendezkedett be nemcsak Amerikában, hanem Európában is. Külön egyesületekbe tömörültek, önálló folyóiratot adnak ki.⁶ A kölcsönös kritika gyakran igen fontos mozzanatokat tudatosít mindkét irányzat elméleti alapjáról. Az új institutionalisták szerint például a neoklasszikus közgazdaságtanban a vállalat nem több mint pusztán termelési függvény. Ábrázolásakor az olyan zavaró részletektől, mint a piaci bizonytalanság, a tranzakciós költségek stb. minél sterilebben igyekeznek elvonatkoztatni. Formailag létezik ugyan az idő dimenziója, ám a piaci egyensúly, mint kiindulópont, valójában leértékeli azt, hiszen az individuumot mint aktort egy adott gazdasági változó dinamikájára (kereslet vagy kínálat) mindenkor azonos, időtlen reakcióval feltételezi.⁷ Nem hagyható ugyanakkor figyelmen kívül az a kritikai észrevétel sem, miszerint a neoinstitucionaliz-

⁴ Rickett, Martin: *The Economics of the Business Enterprise. New Approaches to the Firm*. Harvester, New York – London – Toronto – Sydney – Tokyo, 1987. 18. (a továbbiakban: Rickett)

⁵ Az „interlock” témaköréről magyarul legújabban lásd Peter Eigner, Pogány Ágnes és Tomka Béla tanulmányait a *Replika* 25. (1997. márciusi) számának banktörténeti blokkjában (23-89. o.)

⁶ A kliometrikusok európai társulása 1991-ben alakult meg, „European Historical Economics Society” elnevezéssel. A vállalat(történet)szek európai egyesülete, a „European Business History Association” 1994 óta létezik.

⁷ Rickett 16. sköv.

mus valójában csak szavakban szakít a piaci diskurzus normáival, a gyakorlatban az intézményeken belüli egyéni mozgásokat végső soron maga is piaci kategóriákban értelmezi. Igaz ez mind a részese, mind a menedzser teljesítmény-motivációjára. Megfogalmazódott olyan vélemény is, hogy az institucionalizmusnak valójában nincs önálló, egységes metodológiája. Ha már mindenáron módszertani sajátosságokat akarunk neki tulajdonítani, akkor az inkább a „történet-elmésülésre”, a történetírásban is ismert „kolligációra” emlékeztet, amelynek során tényeket, alacsony szintű általánosításokat, magas szintű elméleteket és értéktételeket koherens elbeszéléssé (narrációvá) kapcsolnak össze.⁸ Érdemi bírálatnak tekinthető az is, miszerint az institucionalisták sokszor ott is kerülnek a kvantifikációt, ahol arra valójában semmilyen kizáró ok nem lenne. Az viszont erős túlzás, hogy az lesz vállalat-történész, aki nem tud számolni.

Hogy mi volt az oka annak, hogy nálunk sem az egyik, sem a másik irányzat nem gyakorolt számottevő befolyást, azt nem ennek az előadásnak a feladata kideríteni. Nem feledkezhettünk azonban meg arról, hogy elsősorban a hetvenes években még voltak adaptációs kísérletek.⁹ Azon viszont csak értetlenkedni lehet, hogy később mértékadó személyiségek anélkül nyilvánították halottnak valamelyik irányzatot, hogy kísérleteztek volna érdemi megismerésükkel. Kétes dicsőség, de tény, hogy a történetírás eddig megelhetős „sikerrel” védte intaktaságát a társadalomtudományos elméletekkel szemben. Nem mintha explicit társadalomtudományos elmélet nélkül nem lehetne ragyogó történeti munkákat írni, módszertani eszköztár nélkül viszont aligha. Az meg nincs elmélet nélkül. Ezzel a kör bezárult, másként kell tehát megpróbálni kitörni belőle.

Említésre méltó az irányzatok elméleti alapjának sorsa a magyar közgazdasági irodalomban. Mára egyértelműen a neoklasszikus iskola lett a főáram („mainstream”) nálunk. Ezt töltik tölcserrel a beiskolázott közgazdászhallgatók fejébe. Az institucionalizmus nyomai szinte kizárólag a gyakorlati menedzserképzésben vannak jelen, elméleti híveit pedig inkább a szociológusok táborában kereshetjük. Ezt a helyzetet nem lenne ildomos a hajdani (nagyon is normatív) reformközgazdaságtan utóhatásával összefüggésbe hoznunk, amely pedig – ellentmondásos módon – a szocialista piacgazdaság elterjesztésén keresztül remélte a vállalati struktúra, a „gazdaság-irányítási rendszer” („a mechanizmus”) átalakítását. Annál is kevésbé, hiszen épp ennek az áramlatnak egyik leágazásaként alakult ki a magyar közgazdasági irodalomban egy alapjában esztanulmányokra épülő, a „steril” elméleti modellekkel empirikusan dacoló, a gazdaság „tényleges” működési módjait mikroszinten leíró („appreciatív”) irányzat. Hozzátehetjük, hogy véleményünk szerint a marxista indoktrinációból az institucionalizmushoz valójában egyenesebb út vezethetett volna, ami természetesen a gazdaságtörténeti konzekvenciákra is igaz, különösen, ha szem előtt tartjuk a módszertanról elmondottakat. A hosszabb időtartamok iránti érzék hiányára vall ugyanakkor, hogy az új gazdaságtörténet nem keltett rezonanciát honi makroökonómus körökben sem.

Ma azonban már – szerencsére (!) – nem engedhetjük meg magunknak azt a luxust, hogy egyiket sem, vagy egyiket, illetve másikat külön-külön adaptáljuk. Egyrészt mert kétségben vagyunk és lassan már Friedrich List nyelven sem tudunk egy gazdaságtörténeti folyóiratot elolvasni. Mindkét áramlat ismeretében, az egymásról alkotott kölcsönös bírálat tudomásul vételével csakis szisztematikus adaptációról lehet szó. Ez a divatok majmolásával szemben is ellenállóbbá tesz. Nekünk manapság különösen nem lehet a „sem piac, sem menedzsment” (duplán alliterálva: „neither market, nor management”) általános szkepticizmu-

⁸ Blaug, Mark: The methodology of economics or how economists explain. Cambridge, 1980. 126-127.

⁹ Benda Gyula: New Economic History. Történeti Statisztikai Tanulmányok, 1975., illetve Berend T. Iván: A vállalati fejlődés útjai és sajátosságai a XX. századi magyar iparban. Kutatási koncepció. Valóság, 1974/2. 29-41. (a továbbiakban: Berend 1974.) A kétféle adaptációs kísérlet módszertani különbségét illetően meg kell jegyeznünk, hogy míg az előző ismertetés nem ment túl azon, hogy az irányzat szemlélése során ötleteket nyerjen a továbbgondoláshoz, addig a második rögtön alkalmazni is próbálta az újabb megközelítés kategóriáit a magyarországi fejlődésre.

sába menekülni. Mint a két irányzat bemutatásából is kitetszett (és ez természetesen egyben önkritikus megállapítás), a gazdaságtörténetet csak makro- és mikroszinten interpretálható. Mind a piac, mind az intézményi hierarchia kikerülhetetlen a tudományos megközelítés számára. Ma már a történeti gazdaságtan is igyekszik belátni, hogy a piacosodás valójában a háztartások, vállalatok és az államháztartás közötti térben tud terjeszkedni.¹⁰ Ráadásul a gazdasági aktorok intézményei és piaci közötti választóvonal sem egyértelmű, már a piacok intézményszerűsége okán sem. Nemcsak átlapolások vannak a vállalatok és piacok között, hanem senkiföldjének tűnő területek is. Mindez nem jelent mást, mint, hogy elméletileg bevallottan eklektikusnak kell lennünk, annak valamennyi módszertani konzekvenciájával együtt.

II.

A következőkben két konkrét problémát szeretnék felvetni, amelyek újragondolása a fenti elméleti és módszertani szempontból kívánatos lenne a 20. századi magyar történelem számára is.

1. Az uradalom – nagybirtok – agrárnagyüzem kérdéskörét.

2. A nagyipari vállalat („big business”) – gyár témáját.

Aligha vitatható, hogy mindkettő történelemszemléletünk alapjait érinti.

A *nagybirtok* szinte állandóan foglalkoztatta a 20. századi magyar történetírást. Elegendő olyan neveket említenünk, mint Szeckfű Gyula, a Domanovszky iskola tagjai Berlász Jenővel, Wellmann Imrével bezárólag, Szabad György, Szabó István tanítványai Für Lajostól Oláh József, legújabbban pedig Tóth Tibor és a nyomában haladók.¹¹ A kérdés állandóan politikai töltettel bírt, miközben a jelszavak szintjén a „feudális nagybirtokból” az idő múlásával „feudális maradvány”, majd utóbb „feudális eredetű nagybirtok” lett. A felhalmozott kutatási eredmények elméleti rendszerbe illesztése szinte mindvégig a század első felében kidolgozott „Grundherrschaft” – „Gutswirtschaft” gondolatkörön belül maradt.¹² A szigorú stádialis tipológiában gondolkodás több lépcsőben alakított ki olyan koncepciót, miszerint a „modern típusú távolsági kereskedelem” piaci szívó hatása meghatározó módon járult hozzá ahhoz, hogy az árukereskedő és árutermelő nagybirtok megmerevítse az Elbától keletre húzódó terület agrárviszonyait.¹³ A magyarországi feudalizmus becsületére legyen mondvá,

¹⁰ North, Douglass C.: Markets and other Allocation Systems in the History: the Challenge of Karl Polanyi. *Journal of European Economic History*, 1977/6. 703-717.

¹¹ Szeckfű Gyula: A magyar nagybirtok történelmi szerepéről. *Magyar Szemle*, 1928. 2. 305-314.; Wellmann Imre: A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása, különös tekintettel az 1770-1805. esztendőkre. Budapest, 1933.; Szabad György: A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra. Budapest, 1957.; Für Lajos: A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján 1870-1914. Budapest, 1969.; Tóth Tibor: Nagybirtoktól a nagyüzemig. A mércyei uradalom gazdálkodása a jobbágyfelszabadítástól az első világháborúig. Budapest, 1977.; Kaposi Zoltán: Uradalom és jövedelmesség a 19. század elején Somogyban. In: A Dunántúl településtörténete VIII. Szerkesztette: Nemes István. Pécs, 1990. 171-180. Bizonyára vannak olyanok, akik úgy érezhetik, hogy igazságtalanul megfélemlítettük róluk. Ebben a jegyzetben nem törekedhetünk teljességre, csak a permanenciát és a sokszínűséget kívántuk jelezni.

¹² Érdemes megemlíteni, hogy az uradalomtörténeti iskola mentora a harmincas évek végére kialakított koncepciójában nem arra a következtetésre jutott a felhalmozott levéltári anyagból, mint a későbbi értelmezők. Maga Domanovszky Sándor úgy látta: „a majorsági gazdasági szervezet keleten nem volt olyan általános, mint ahogyan feltételezik ... a majorsági gazdálkodás első nekifutása a fejlődés feltételeinek hiánya miatt már a XIII. században megghiúsult, és ezen az alapon a XV. és XVI. századi átmeneti sikerek után a XVII. században ismét visszaszorult.” A majorsági gazdálkodás magyarországi történetéhez (eredetileg németül 1938.). In: Domanovszky Sándor: Gazdaság és társadalom a középkorban. Válogatta: Glatz Ferenc. Gondolat, Budapest, 1979. 191-192.

¹³ Pach Zsigmond Pál: Szempontok az eredeti tőkefelhalmozás vizsgálatához Magyarországon. Századok, 1948/1-4.; Pach Zsigmond Pál: A magyarországi agrárfejlődés elkenyeredése a nyugat-európaítól.

hogyan életének ebben a „kései” fázisában merevedése távolról sem tekinthető lebecsülendő teljesítménynek. Ha nem erre az oldalra rendezték az egyenletet – mint Wallerstein koncepciójában –, a kora újkori kelet-európai agrárregió szőröstül-bőröstül a „modern világgazdaság” periférikus részévé minősült.¹⁴ Az az újraolvasási törekvés, amely a magyarországi nagybirtok európai helyét új módon próbálta megfogalmazni – szintén nélkülözve a korszerű institutionális elmélet alapjait – az értelmezés mérlegét a másik oldalra igyekezett átbillenteni.¹⁵ Ugyanez mondható el a nagybirtoktól a nagyüzemig húzódó ív igazán autochton, primér forrásokon alapuló értelmezési kísérletéről, Tóth Tibor szellemi invenciójáról. A napóleoni háborúktól a 19. század végéig datált fejlődési szakasz, a „nagybirtok-üzem”, mint elsődlegesen területi-koncentráció, érzékelhetően meghatározó jelentőségű a további kutatások számára. Miközben azonban a kialakult fejlődésmenetet nem tudta mással, mint a főként háborús piaci kereslettel magyarázni, a piacot, a Habsburg birodalom piacát, valójában piacon túli, ha tetszik, természetfeletti (negatív) tulajdonságokkal ruházta fel. Olyanokkal, amelyekkel mellesleg maga a nagybirtok is rendelkezett.¹⁶ Holott a piacra termelés növeléséhez – változatlan technológiai színvonalon is – elegendő lehetett akár a belső információs rendszer pontosabbá, az irányítás szakszerűbbé tétele, hatékonyabb munkaellenőrzés, a szerződéses munkaformák révén fokozott ösztönzés. Az, amit a régebbi irodalom „racionalizálásként” emlegetett, a mai kutatásban „bürokratizálásként”, intézményes jelentőségének teljében bukkan fel újra.¹⁷

(A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet magyarországi sajátosságainak kérdéséhez). Agrártörténeti Szemle, 1961/1. 1-9.; Pach Zsigmond Pál: A nemzetközi kereskedelmi útvonalak XV-XVII. századi áthelyeződésének kérdéséhez. Századok, 1968/5-6. 863-897.

¹⁴ „...a földesúr a tőkés világgazdaság számára termelt. Kizsákmányoló erejének gazdasági határait a piac kereslet-kínálat függvénye szabta meg ... amit mi 'coerced cash-crop labour'-nak nevezünk, az a munkaellenőrzés olyan formája, amelyet a tőkés és nem a feudális gazdaságban gyakorolnak.” Immanuel Wallerstein: A modern világgazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században. Gondolat, Budapest, 1983. 156-157. A kötet fordítói láthatóan nem lévén tisztában a „munkakényszer” és a „kényszermunka” különbségével, a „kényszerített piaca termelő munkát” – tévesen – „piaca termelő kényszermunkaként” adták vissza.

¹⁵ „Ezek a korántsem széles körű és kibővítésre váró bizonyítékok megerősíteni látszanak azt a hipotézist, miszerint a mezőgazdasági szervezet e típusában a földesúri monopóliumok elosztási funkciót töltöttek be. A javak elosztása pedig feltételezi előzetes begyűjtésüket, a bőr- vagy gabonafoglalást, sóvárlást stb. A földesurak a jobbágyság által előállított termékek bizonyos hányada és az allodiális üzem termelése felett rendelkeztek. Az elosztás folyamatába ezek és a birtok határain kívül eső területekről beszerzett termékek kerültek. A majorsági termékek többnyire nem hagyták el a birtok területét, az allodiális gabonatermelés a szükséges javak megszerzését célozta. Az elmondottakból egy zárt termelő-fogyasztó körben mozgó gazdaság képe bontakozik ki. A gazdálkodás egyes mozzanatait – termelés, forgalom, elosztás, fogyasztás – a nagybirtok gazdasági berendezkedése magában foglalta. Az úri jogok, a nemesi kiváltságok a forgalom és az elosztás területén érvényesültek, 'helyettesítve' a hiányzó piaci mechanizmusokat.” Köbli József: „Porosz utas” volt-e gazdaságfejlődésünk? Medvetánc, 1985/2-3. 31.

¹⁶ „...a nagybirtoküzem kialakulásával elinduló agrárfejlődés valamennyi társadalmi, gazdasági nyomorúságáért ezt, a gazdaság immanens törvényeitől nagymértékben független, hatalmi döntések által meghatározott, majd befolyásolt késlekedő-késleltetett tőkés fejlődést tehetjük felelőssé. Főként és elsősorban azokat a döntéseket, amelyek eredményeként a magyar gazdaság az egész Habsburg-birodalmat jelentő gazdasági térséghez integrálódott.” Tóth Tibor: Ellentét vagy kölcsönösség? A magyar mezőgazdaság üzemi viszonyainak történeti háttere és problémái. Magvető, Budapest, 1980. 35. Ld. később az 1848 utáni fejlődésre: „A biztos piac meglepte feltétlenül nagy jelentőségű volt, de arról sem szabad elfeledkezniünk, hogy a magyar mezőgazdasággal szemben támasztott egyoldalú piaci kereslet egyszerűen az adott külterjes termékszerkezet megőrződését is eredményezte, s ezzel elősegítette a területi koncentrációjának továbbérvényesülését is.” Uo. 43.

¹⁷ „Az újkor megtermi mind a kettőt: a gazdasága és jövedelmei iránt érdeklődő nagybirtokost és a racionális szervezetet egyaránt. A földesúr tőle telhetőleg növeli a termény- és pénzadók összegét, ellenszolgáltatást kér a korábban közös erdő és legelő használatáért, faizásért és makkoltatásért, bírságokat

A lépten-nyomon, önkéntelenül vagy tudatosan piacot és intézményt közös nevezőre hozó törekvésekhez képest mennyiben hozhat újat az előadás első részében felkínált eklektizmus?

Agrártörténet-írásunk mindig számításba vette a nagybirtok-komplexumok uradalmakra, majorságokra és kerületekre való tagoltságát. Legjobb képviselői tisztában voltak a statisztikai összefüggések felvételi szempontjaiból adódó nehézségekkel is. Tehát, ha mondjuk egy-egy birtokosnak a különböző törvényhatóságok területén elhelyezkedő birtokait összevonták, akkor a földtulajdon-viszonyok szempontjából kétségtelenül korrekt módon jártak el. Eltakartak azonban egy, a gazdálkodás szempontjából alapvető összefüggést, amelyre csakis a nominális vizsgálatok deríthetnek fényt. (Mindenek előtt Kolossa Tibor és Puskás Júlia, valamint Scott M. Eddie gazdacíműtárakra vonatkozó legújabb számítógépes elemzésére hivatkozunk.¹⁸) Ha ugyanis az egy birtokoshoz tartozó uradalmak között is zajlott forgalom, tehát ezek nem voltak tisztán önálló egységek, akkor ez a termékmozgatás előbukkanhat akár a szállítási statisztikában is, mégsem piaci allokáció. Alapvetően érinti ugyanakkor a piaci folyamatokat, az árakat is beleértve, hiszen az áralapok körét csökkenti. Ez a kérdés azonban alig került az érdeklődés homlokterébe, kutatási feladatként való megfogalmazására is csak legújabban került sor.¹⁹ Szinte kizárólag csak a jobbágyparaszti gazdaságtól elvont természetes alapokról (munka-, illetve terményjáradék) olvashattunk.

Nincs rendszerezett képünk a robot – supererogáció – ledolgozás – szerződéses munkaformák – bérletek – bér munka kérdésköréről sem. A 19. századi átmenet vizsgálatánál mindig is a munkajáradék és a bér munka antagonisztikus pólusai adták az elemzés kereteit. A járadék, illetve a munkabér nagyságának meghatározása ugyanakkor alapvető nehézségekbe ütközött. Az uradalmi adminisztráció például a robotot és a kényszerített bér munkát egymással összemérhetetlenül könyvelte, hiszen az egyik a bevételi, a másik a kiadási oldalra esett.²⁰ Másként fogalmazva, míg az egyik ingyért volt, a másik pénzbe került. Az pedig itt nem számított, hogy mennyivel kevesebbe került, mint hogyha „teljes” munkabér járt volna a munkavégzőnek. Ugyancsak vonatkozik a mezőgazdasági munkabérekkel kapcsolatos szá-

---

ró ki – s e többletköveteléseknek engedékenység nélkül eleget szerez az uradalmi hivatalnokság, mely most már rövid úton és keményen nyúl le a jobbágsáig s az úrbéres szolgáltatásokat egyenesen, zökkenők nélkül és – ideális esetben – teljes egészükben eljuttatja a nagybirtokoshoz.” Wellmann Imre: Mezőgazdaságtörténetünk új útjai. In: Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. Budapest, 1937. 686. Ld. újabban és részletesebben a kérdéstről Vári András: A nagybirtok birtokigazgatási rendszerének bürokratizálódása a 17-19. században. Történelmi Szemle, 1990/1-2. 1-28. S bár az institutionális változás elmélete mára a hajdani kliometereket is utolérte, a nagybirtok átalakulását vizsgáló, példaként idézhető kvantitatív mikroelemzés kizárólag a termelési tényezők növekedésére összpontosít. Komlos, John – Benda, Gyula: Agricultural Development on a Hungarian Estate in the Nineteenth Century. In: Fra Spazio e Tempo. Studi in Onore di Luigi de Rosa. II. Napoli-Roma-Benevento-Milano, 1995. 545-556.

¹⁸ Kolossa Tibor – Puskás Júlia: A 100 kar. holdon felüli birtokterület tulajdoni és birtokkezelési struktúrája Magyarországon 1911-ben. Agrártörténelmi Szemle, 1978/3-4. 444-480.; Eddie M. Scott – Hutterer Ingrid – Székely Iván: Fél évszázad birtokviszonyai. Történelmi Szemle, 1990/3-4. 301-356.

¹⁹ Csire András: Zalaszántó gazdasága és társadalma 1790-1850. Egyetemi doktori értekezés. BKE. 1996. 66-68.

²⁰ „...ezekben a gyalognapokban rejtőzködnek valószínűleg a 'supererogatum'-napok. Ugyanis az uradalmak pénztárkönyveiben és számadási kivonataiban nem tettek különbséget a saját vagy idegen jobbágy napszáma között, s az uradalom saját jobbágynak az elővétel jogán igénybe vett munkáját és más alkalmi bér munkások napszámaikat együtt számolták el, így végeredményben az mind a napszám végösszegeiben, mind a robotkimutatásokban szerepelt. Viszont így a supererogatumot sem az alkalmi bér munkáért kifizetett összegben, sem annak gyalognapokra átszámított értékében, sem pedig a robotkimutatásokban nem választhatjuk el.” Oláh József: A robotmunka a sárospataki és regéci uradalmakban a XIX. század első felében. In: Agrártörténelmi tanulmányok. Szerkesztette: Szabó István. Budapest, 1960. 302.

mításokra is.²¹ Ha csak a pénzbeli béreket vesszük tekintetbe, a kommencióba kapott rész figyelemmel kívül hagyásával, aligha ragadhatjuk meg a valós tendenciákat. Ha a kommenciót pénzbe akarjuk átszámítani, akkor az a kérdés, hogy milyen árakat fogunk alkalmazni. Hiszen a szerződő felek nyilván azért állapodtak meg a kommencióban, mert valamilyen okból mindketten el akartak térni a tisztán piaci értékeléstől. A kommenció hányada az összmun-
kabéren belül kétségtelenül nehezen számítható ki, de a kommenció időbeli változásának iránya kiválóan elemezhető a szerződések kvalitatív vizsgálatával. Az institutionalista instrumentárium számára szinte kínálják magukat az ilyen explicit kontraktusok. De nyilvánvalóan az sem tekinthető véletlennek, hogy az érdemi kérdések tematizálásához sokkal több ösztönzést nyerhettünk a szociográfus és szemű történeti elemzéseiből, mint a történetírás fogalommagyarázataiból.²²

Végül soron azonban institutionalizmus sem kell hozzá, hogy feltegyük a kérdést: mi tart vissza bennünket attól, hogy a "feudális eredetű maradvány" mára végképp értelmét veszített topozsát a történelmi lomtárba helyezzük?

Az *ipari nagyvállalatok* témája viszonylag későn, mondhatnánk, szinte post festum került az érdeklődés homlokterébe. Ebből a szempontból azonban kezdettől fogva zavaró volt, hogy a népszámlálások ún. vállalati statisztikája valójában nem vállalati, hanem üzemi felvételt jelentett. Ezzel függött össze, hogy mondjuk az 1000 főnél többet foglalkoztató „vállalatok” statisztikájában külön-külön találhatjuk a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. salgótarjáni és ózdi gyártelepét (a borsodnádasi nyilván az 1000 fő alattiak között maradt). Mennél több gyáregységre ágazottan diverzifikálta termelését tehát egy vállalat, annál decentralizáltabb termelési szervezet bukkant elő a népszámlálások adatfelvételeiből. Ez egyébként a marxista ipartörténet-írásnak azért okozott nehézségeket, mert igen nehezen tette dokumentálhatóvá az obligát ipari koncentrációt. Ránki György mesélte, még annakidején, hogy mennyire „megzavarta őket” ez a probléma, amikor a századfordulós könyvük után 1933-44-re áttérve keresték a monopolista koncentráció következményeit (az 1919-29 közötti gazdaság története harmadikként, már nem kizárólag gyáripar-történetként készült el). Az ötvenes-hatvanas évek hazai irodalma azonban nem vállalatokat keresett a történelemben sem. Az azóta is „úgy maradt” üzemtörténetnek sem ez volt a legfontosabb gondja.²³ A Compassokból ki lehetett bányászni az alaptöket, a monstrumra növesztett óriásbankokat pedig körül lehetett lombozni ipari nexusokkal, így a történet igazi hőse a monopóliumokra épülő, a gyártelepekből összetevődő ágazat lehetett. Nem a hitelt felvevő, piacra termelő vállalat. A vállalati alaptöket kitevő részvények tőzsdei árfolyamának összehasonlítására sohasem került sor.

²¹ Eddie, Scott M: Die Landwirtschaft als Quelle des Arbeits-Angebots. Mutmassungen aus der Geschichte Ungarns 1870 bis 1913. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 1969/2. 215-235.

²² Vági Gábor: Mezőhegyes. Századvég, Budapest, 1994. 56. sköv. „A fogalmi osztályozás végeredménye: a gazdasági cselédeknek elvileg, lényegileg bér munkásokat kell érteni, de munkaviszonyukat feudális elemek is átszövik. Bizonyára ez utóbbiakon háborodott fel annyira egynémely szocialista a századelőn, később pedig a népi írók tábora. Ezzel a hivatásos történettudomány viszonylag könnyű lélekkel lezárhatja a cselédség mibenlétének – mondhatni, szaktudományos jellegű – fogalmi kérdését. Mi ne érjük most be ezzel a válasszal. Nem azt kellene tisztáznunk, hogy bér munkások voltak-e a cselédek – minden bizonnyal nem azok voltak –, hanem megérteni: mi alól kellett a cselédeknek felszabadulniuk? Mi alól kellett volna és mi alól lehetett felszabadulniuk?” (Eredetileg: 1981.)

²³ Hanák Péter: Az üzemtörténet kutatásának problémái c. írása (eredetileg Századok, 1968/5-6. 915-941.). 1979-es újraközlésakor változatlanul aktuálisnak tekintette alábbi megállapítását: „A történetírásnak ezt az új ágát egyes külföldi országokban vállalkozás- vagy vállaltörténetnek nevezik. Ennek tárgya mindenesetre szélesebb: a gyárakon és üzemeken kívül felöleli a hitelintézetek, a kereskedelmi, közlekedési, biztosítási és egyéb vállalatok történetét is. Minthogy nálunk a kutatás ilyen irányban nem terjeszkedett ki, magyar vonatkozásban az üzemtörténet megjelölést használok.” In: Az üzemtörténetírás kérdései. Elméleti és módszertani tanulmányok. Szerkesztette: Ince Miklós. Budapest, 1979. 47.

Vállalat és üzem egzakt megkülönböztetése akkor sem történt meg, amikor az új mechanizmus már rehabilitálta a vállalatot, sőt a „chandleri kezek” is megérintették a magyar gazdaságtörténet-írást. A korábban megformált kép olyan erősnek bizonyult, hogy az újabb megközelítés csírát is magához idomította.²⁴ A vízió talán még inkább allegorikussá vált: gondoljunk csak a „kitöredezett szárú piramis” azóta is minden vizsgán reprodukált halhatatlanságára. Az állítás, hogy a vállalati struktúra óriásai és aprói közül hiányzik a „középvállalat”, valójában mindig is az üzemekre vonatkozott.

Friss szellemű megközelítésnek itt is lehetne érdemi hozadéka. Manapság újra divatba jött a legnagyobb vállalatok ranglistájának összcállítása, piaci értékelés alapján. Ez a kutatás a múltra nézve is elvégezhető. Nem a népszámlálás, hanem a Compassok és a Tőzsdei Árjegyző lap alapján. A szűk, igazán nagyvállalati körből egyedül a „Rima” volt az, amely 1912-ben nagyságrendje alapján felkerülhetne a világ top 100 listájára.²⁵ Az *árfolyam* szerinti értékelésben testhosszal nyomában haladó nagyvállalatok nem kifejezetten ipari, hanem bányavállalatok voltak (MÁK Rt., Salgótarjáni Kőszénbánya Rt.). Jócskán leszakadva következtek olyan iparvállalatok, mint a Ganz és Társa – Danubius Gép-, Waggon- és Hajógyár, a Beocsini Cementgyár, vagy a Magyar Cukoripar Rt. A Rima és a többi ipari nagyvállalat közötti távolság a nominálisan értékelt *alaptőke* szerint sem volt ennél kisebb. Egyedül a mérlegfőösszeg alapján került közelebb a Rimához a Ganz, egyúttal megelőzve az említett nagy szénbányászati cégeket is. A *mérlegfőösszeg* szerinti listán egyébként a harmadik helyre az Osztrák-Magyar Államvasút Társaság kerülne, ha szoros értelemben vett ipari tevékenységével („művek és gyárak”, a mérlegfőösszeg kb. egyötöde) állítjuk be a rangsorba. Ezek voltak azok a vállalatok, amelyek megfeleltek a Monarchia „economy of scale” követelményeinek (bármilyen fantáziátlan legyen is ennek a terminusnak a hivatalos magyar fordítása: „méretgazdaságosság”). A részvénytársasági nagyvállalatok során végigtekintve azonban valójában nincs „kitöredezés”, ha fentről lefelé haladunk. Erről már csak azért sem lehetett szó, mert a magyarországi iparosodás húzóágazatát jelentő malomipar a vállalati struktúrában igazából a középvállalati kört erősítette. Az természetesen nyitott kérdés marad, hogy miként értékelhetjük a családi alapon álló, nem részvénytársasági vállalkozásokat.

Az iparfejlődésről berögződött képben tőkekoncentráció, centralizáció, fúzió, monopólium és kartell ugyanannak az egy irányba mutató, teleologikus folyamatnak az alakváltozatai voltak. A kortársak kiemelték ugyan a magyarországi „kartellkapitalizmus” sajátosságát, de az a gondolat nem vetődött fel, hogy a diverzifikált termelési szervezetben a kartell nem az összeolvadás irányába hatott, hanem annak éppen alternatívájaként,²⁶ s nem érintette a vállalati termelési szervezet belső hierarchiáját sem. A kartellt szidni illett, mert árfelhajtó hatású volt, de hogy milyen folyamatokra jelentett institutionális választ, arról már alig szólt a fáma. Arról pedig még kevésbé, hogy a piacok kartellszerű felosztására valójában csak az iparágak bizonyos körében került sor, és még ezek sem bizonyultak mindig tartós képződményeknek. A tartósság igen nagy mértékben függött attól, hogy volt-e az adott termékre a Monarchia cislajtán felén kartell, ugyanis az ún. közös kartell sokszor szívósabbnak bizonyult, mint a csak hazai. A kartellek életciklusa a piaci konjunktúrától is függött. A szerző-

²⁴ „...már első, Ránki Györggyel közösen írott és 1955-ben megjelent könyvünkben bemutattuk a magyar nagyipar vállalati-szerkezeti tagolódásának szemberűnő sajátosságát, s felhívtuk a figyelmet rá, hogy Magyarországon nem található meg e szerkezet piramis jellegű felépítése, amikor is a kisebb üzemkategóriák legszélesebb talpazatára épül fel a fokozatosan növekvő üzemnagyságok fokozatosan csökkenő köre.” Berend 30. A koncepcióból kiühdulva TDK dolgozatok, diplomamunkák és doktori disszertációk is születtek, de ezek ismereteink szerint nem kerültek publikálásra.

²⁵ Schmitz, Christopher: *The World's Largest Industrial Companies of 1912*. Business History, 37. No. 4. 1995. 85-96. A magyar adatokra első kísérletként lásd Tábori Tamás: *Az 1912. év legnagyobb magyar iparvállalatai*. Széchenyi Szakkollégium, kurzusbeszámoló, 1997.

²⁶ Varga Jenő: *A magyar kartellek*. Budapest, 1912.; Aradi Viktor: *Jegyzetek a magyar ipar kórrajzához*. Huszadik Század, 1912. (II) 125-132.

décsk többnyire a dekonjunktúra idején jöttek létre, általában néhány évre. A konjunktúra beköszöntével azután vagy felbontották a megállapodást, vagy csak lejártával feledkeztek el meghosszabbításáról. Igazán tartósan fennmaradt hazai kartellnek – itt most nem részletezhető okok miatt – a szénkartellt tekinthetjük az első világháború előtt.²⁷ A kartellek egyébként szintén kínálják magukat a szisztematikus kontraktus-elemzésre (bár jó néhány szerződés fennmaradt a levéltárakban, idáig még sem került sor érdemi kiaknázásukra). Ugyanakkor kiváló terepet szolgáltatnak arra is, hogy a kartell-szerződések konjunktúrára gyakorolt visszahatását is elemezhesük az áralakuláson keresztül.

III.

Talán még nem késő, hogy egyszer a saját múltunkról olyan kapitalizmus-képet alakíthassunk ki magunknak, amelyben az egyszeri történész módjára legalább eligazodunk. A Makkai Lászlónak tulajdonított halhatatlan bonmot-ra gondolok, miszerint minden történetész azon (kandidátusi) próbának kellene kitenni, hogy visszaeresztik abba a korszakba, amellyel foglalkozik. Ha túléli – történész. Külön probléma persze, hogy hova küldjük a „jelenkor-történetest”? A már egyszer befejezett múlt ismeretének azonban így is előnyös lenne, hogy valószínűleg nem próbálhatná senki innen-onnan örökölt, történetnek vélt vízióját a jelenre ráerőltetni. Ha már így hozta a „sors”, hogy nekünk megint piacgazdaság kell, legalább tudjuk, hogy mi az, amit nem akarunk. Erre annál inkább szükségünk van, mivel elméleti és módszertani esszénk inkább falszifikálta a tesztelésre választott (neo)klasszikussá vált tételeket.

---

²⁷ Berend Iván – Ránki György: Magyarország gyáripára az imperializmus első világháború előtti időszakában 1900-1914. Szikra, Budapest, 1955. 87. sköv.